

SADRŽAJ	
A. <i>Uvod</i>75
1) Proizvodnja uopšte75
2) Opšti odnos proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje80
3) Metod političke ekonomije92
4) Sredstva za proizvodnju (proizvodne snage) i odnosi proizvodnje, odnosi proizvodnje i prometni odnosi101

A. Uvod

I. PROIZVODNJA, POTROŠNJA, RASPODJELA, RAZMJENA (PROMET)

1. PROIZVODNJA

a) Predmet o kome raspravljamo jeste, prije svega, *materijalna proizvodnja*.

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — pa stoga društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojima počinju Smith i Ricardo, spadaju među uobraženja XVIII vijeka, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na prefinjenosti i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju historičari kulture, baš kao što na ovakvom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov *contrat social*,¹ koji subjekte, po prirodi nezavisne, dovodi u odnos i vezu pomoću ugovora. Ovo je samo privid, i to estetski privid malih i velikih robinzonada. Naprotiv, one znače anticipaciju »građanskog društva«, koje se pripremalo od XVI vijeka a u XVIII je džinovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tome društvu slobodne konkurencije pojedinac se pojavljuje razriješen prirodnih veza itd., koje su ga za ranijih historijskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata. Pred očima proroka XVIII vijeka, na čijim plećima još potpuno stoje Smith i Ricardo, lebdi ova individua XVIII vijeka — proizvod, s jedne strane, raspadanja feudalnih oblika društva, a, s druge strane, novih proizvodnih snaga koje su se

¹ Društveni ugovor. — *Prev.*

razvile od XVI vijeka naovamo — kao ideal čija *egzistencija pripada prošlosti*. Ne kao istorijski rezultat, već kao polazna tačka istorije. Jer, lebdi kao prirodna individua, saobrazno njihovoj predstavi o ljudskoj prirodi, ne kao istorijski nastala, već kao od prirode data. Ovakva zabluda bila je dosad svojstvena svakoj novoj epohi. Steuart, koji u mnogo čemu stoji u suprotnosti sa XVIII vijekom, i, kao aristokrat, više na istorijskom tlu, izbjegao je tu ograničenost.

što dublje zalazimo u istorijsku prošlost, to više se individua — pa stoga i proizvođača individua — pojavljuje kao nesamostalna, kao pripadnica veće cjeline: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme: docnije u zajednici proizašloj iz suprotnosti i stanjanja plemena, u njenim različitim oblicima. Tek u XVIII vijeku, u »građanskom društvu«, istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao puko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao spoljašnja nužnost. Ali epoha koja rađa ovo stanovište, stanovište osamljenog pojedinca, Upravo je epoha dosad najrazvijenijih društvenih (opštih sa svoga stanovišta) odnosa, čovjek je u najdoslovnijem smislu riječi *Šáov noXvcikôv*, ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti. Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva — rijetkost koja se civilizovanom čovjeku, koji je dinamično već imao u sebi društvene snage, doista može da dogodi kad slučajno zabasa u divljinu — isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje *zajedno* žive i između sebe govore. Na ovome se nemamo zašto dalje zadržavati. Mi se te tačke ne bismo ni doticali da fu glupost, koja je imala smisla i mogla se razumjeti kod ljudi XVIII vijeka, nisu Bastiat, Carey, Proudhon itd. ozbiljno ponovo uvukli usred najnovije ekonomije. Za Proudhona i druge naravno da je ugodno da porijeklo jednog ekonomskog odnosa, čiji istorijski postanak on ne poznaje, objasni istorijsko-filozofski time što mitologije da je Adam, ili Prometej, došao na gotovu misao, da je ova onda bila uvedena itd. Ništa suvoparnije i dosadnije nego kad loous communis² stane maštati.

Opšte mesto, banalnost. — *Prev.*

Prema tome, kad je riječ o proizvodnji, uvijek je riječ o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka — o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopšte hoćemo da govorimo o proizvodnji, moramo ili da pratimo proces istorijskog razvitka u njegovim različnim fazama, ili da unaprijed izjavimo da se bavimo jednom određenom istorijskom epohom, na primjer, modernom buržoaskom proizvodnjom, koja nam, u stvari, i jeste prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvjesna zajednička obilježja, zajedničke odredbe. *Proizvodnja uopšte* jeste apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira, ono zajedničko i time nam ušteduje ponavljanje. Međutim, ovo *opšte*, ili upoređivanjem izdvojeno zajedničko, i samo je nešto mnogostruko raščlanjeno, nešto što se rastavlja na različite odredbe. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko. [Neke] odredbe biće zajedničke najnovijoj i najstarijoj epohi. Bez njih se neće moći zamisliti nikakva proizvodnja; međutim, ako i najrazvijeniji jezici imaju zakone i odredbe zajedničke sa najnerazvijenijima, onda je baš razlika od tog zajedničkog i opšteg ono što sačinjava njihov razvitak. Odredbe koje važe za proizvodnju uopšte baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila suštinska različenost! U. tome zaboravljanju je, na primjer, sva mudrost modernih ekonomista koji dokazuju vječnost i harmoniju postojećih socijalnih odnosa, na primjer da nikakva proizvodnja nije moguća bez nekog oruđa za proizvodnju, pa ma to oruđe bila samo ruka, da nikakva proizvodnja nije moguća bez minulog, nagomilanog rada, pa ma taj rad bio samo ona umjesnost koja se ponavljanim vježbanjem skupila i koncentrisala u ruci divljaka. Kapital je, između ostalog, takođe oruđe za proizvodnju, takođe minuli, objektivisani rad. Prema tome, kapital je opšti, vječni prirodni odnos, tj. kad izostavim baš ono specifično što »oruđe za proizvodnju«, »nagomilani rad«, tek čini kapitalom. Zbog toga se čitava istorija odnosa proizvodnje, na primjer kod Careva, pojavljuje kao falsifikat koji su u zloj namjeri udesile vlade. Kad nema proizvodnje uopšte, nema ni opšte proizvodnje. Proizvodnja je uvijek posebna grana

proizvodnje — na primjer, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura itd., ili je cjelokupnost. Samo što politička ekonomija nije tehnologija. Odnos opštih odredaba proizvodnje na datom stupnju društva prema posebnim oblicima proizvodnje treba izložiti na drugom mjestu (kasnije). Naposljetku, proizvodnja nije ni samo posebna. Štaviše, uvijek je samo izvjestan društveni organizam, izvjestan društveni subjekat taj koji djeluje u većoj ili oskudnijoj cjelokupnosti grana proizvodnje. Odnos koji naučno prikazivanje ima prema realnom kretanju takođe još ne spada ovamo. Proizvodnja uopšte. Posebne grane proizvodnje. Cjelokupnost proizvodnje.

U ekonomiji vlada moda da se naprijed stavi opšti dio, a to je upravo dio koji figuriše pod naslovom »Proizvodnja« (vidi, na primjer, J. St. Mili), u kome se pretresaju *opšti uslovi* svake proizvodnje. Taj opšti dio sastoji se ili tobože treba da se sastoji:

1) iz uslova bez kojih proizvodnja nije moguća. To, u stvari, znači samo da se navode bitni momenti svake proizvodnje. A ovo se, kao što ćemo vidjeti, svodi na nekoliko vrlo jednostavne odredbe koje se naširoko raspredaju u površne tautologije;

2) iz uslova koji više ili manje unapređuju proizvodnju, kao na primjer progresivno ili stagnantno društveno stanje Adama Smitha. Da bi se to što kod njega ima svoju vrijednost kao aperçu³ podiglo do naučnog značaja, bila bi potrebna istraživanja o periodima *stepenâ proizvodnosti* u razvitku pojedinih naroda — istraživanje koje leži izvan pravnih granica teme, a ukoliko spada u nju, treba ga unižiti pri izlaganju konkurencije, akumulacije itd. U opštoj formulaciji odgovor se svodi na opšte: da se neki industrijski narod nalazi na vrhuncu svoje proizvodnje u času kad se uopšte nalazi na svom istorijskom vrhuncu. Doista. Industrijski vrhunac nekog naroda [postoji] dok mu glavna stvar još' nije dobit nego dobijanje. Utoliko su Jenki iznad Engleza. Ili pak: da su, na primjer, izvjesne rase, urođena sposobnost, klimati, prirodni uslovi kao pomorski položaj, plod-

³ Napomena. — Prvc.

nost tla itd. povoljniji za proizvodnju od drugih. Pa i to opet izlazi ina tautologiju da se bogatstvo stvara utoliko lakše ukoliko u većem stepenu ima njegovih elemenata, subjektivnih i objektivnih.

Ali sve ovo nije ono do čega je ekonomistima stvarno stalo u tom opštem dijelu. Naprotiv, proizvodnja — vidi, na primjer, Mili — treba da bude prikazana, za razliku od raspodjele itd., kao obuhvaćena vječnim, od istorije nezavisnim prirodnim zakonima, kojom prilikom se onda sasvim ispod žita poturaju *burloaski* odnosi kao neoborivi- prirodni zakoni društva in abstracto.⁴ Ovo je više jli manje svjesna svrha čitavog postupka. Nasuprot tome, kod raspodjele kao da su ljudi sebi dozvolili svakojaku samovolju. Da nikako i ne uzmemo u obzir grubo raskidanje proizvodnje i raspodjele i njihov stvarni odnos, mora unaprijed biti toliko jasno da, ma koliko raspodjela i mogla biti različna na različnim stupnjima društva, ipak mora da bude moguće da se, isto onako kao i u proizvodnji, izvuku zajedničke odredbe, a isto tako da bude moguće da se sve istorijske razlike smiješaju i zbrišu u *opšteljudskim zakonima*. Na primjer rob, kmet, najamni radnik, — svi oni dobijaju izvjesnu količinu hrane koja im omogućava da žive kao rob, kao kmet, kao najamni radnik. Osvajač koji živi od danka, ili činovnik koji živi od poreza, ili zemljovlasnik koji živi od rente, ili kaluđer koji živi od milostinje, ili levit koji živi od desetka, — svi oni dobijaju neki dio društvene proizvodnje, koji se određuje po drukčijim zakonima nego dio roba itd. Dvije glavne tačke, koje svi ekonomisti stavljaju pod tu rubriku, jesu: 1) svojina; 2) njeno obezbjeđenje pomoću pravosuđa, policije itd. Na ovo se ima dati vrlo kratak odgovor:

ad. 1. Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smiješno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik svojine, na primjer privatne svojine. (Sto povrhu toga pretpostavlja kao uslov takođe i suprotni oblik; *nesvojina*.) Naprotiv, istorija pokazuje da je zajednička svojina (na pri-

* UopSte. — *Prev.*

mjer kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, oblik koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu. Ovdje još nikako nije riječ o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom svojine. Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gdje ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisivajanje koje ništa ne prisvaja jeste contradictio in subjecto.⁵

ad. 2. Obezbjedenje stečenoga itd. Kad se ove trivijalnosti svedu na svoju pravu sadržinu, onda one kažu više nego što znaju njihovi propovjednici Naime, da svaki oblik proizvodnje stvara svoje sopstvene pravne odnose, oblik vladavine itd. Sirovost i neshvatanje sastoji se upravo u tome što se ono što je organski povezano dovodi slučajno u uzajamni odnos, u čisto mislenu vezu. Buržoaskim ekonomistima lebdi pred očima samo to da se s modernom policijom daje bolje proizvoditi nego, na primjer, pod pravom pesnice. Samo što zaboravljaju da je i pravo pesnice pravo i da pravo jačega produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj »pravnoj državi«.

Kad društveni odnosi **kojr** odgovaraju nekom određenom stupnju proizvodnje tek nastaju, ili kad već iščezavaju, prirodno je da nastupaju poremećaji proizvodnje, mada u različitom stepenu i s različitim dejstvom.

Da svedemo: postoje odredbe koje su zajedničke svima stupnjevima proizvodnje i koje mišljenje fiksira kao opšte; ali takozvani *opšti uslovi* svake proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne obuhvata nikakav stvarni istorijski stupanj proizvodnje.

2. OPSTI ODNOS PROIZVODNJE PREMA RASPODJELI, RAZMJENI, POTROŠNJI *

Prije no što zađemo dalje u analizu proizvodnje, potrebno je da zaustavimo pogled na različitim rubrikama koje ekonomisti stavljaju pored nje.

⁵ Protivrječnost u sebi. — *Prev.*

Evo predstave koja je jasna kao dan: u proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodjela određuje u kojoj srazmjeri pojedinac ima udjela u tim proizvodima; razmjena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmijeni dio koji mu je pripao raspodjelom; naposljetku, u potrošnji postaju proizvodi predmeti užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodjela ih razdjeljuje prema društvenim zakonima, razmjena ponovo razdjeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdijeljeno; naposljetku, u potrošnji proizvod izlazi iz ovog društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna tačka, potrošnja kao završna tačka, a raspodjela i razmjena kao sredina, koja je sama opet dvostruka, pošto je raspodjela određena kao momenat koji polazi od društva, a razmjena kao momenat koji polazi od individua. U proizvodnji se objektivije ličnost, u ličnosti se objektivije stvar; u raspodjeli društvo preuzima posredništvo između proizvodnje i potrošnje u obliku opštih, vladajućih odredaba; u razmjeni ovo posredništvo vrši slučajna određenost individue.

Raspodjela određuje srazmjeru (količinu) u kojoj proizvodi dolaze na individuu; razmjena određuje proizvode u kojima individua zahtijeva udio koji joj je dodijeljen raspodjelom.

Na taj način proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja sačinjavaju pravi pravcati silogizam; proizvodnja opštost, raspodjela i razmjena posebnost, potrošnja pojedinačnost u kojoj je obuhvaćena cjelina. Ovo je svakako neka veza, ali površna. Proizvodnju određuju opšti prirodni zakoni; raspodjelu društvena slučajnost, pa stoga može da utiče na proizvodnju manje ili više povoljno, razmjena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje, a završni čin potrošnje, koji se ne shvata samo kao krajnja meta, nego i kao krajnja svrha, leži, u stvari, izvan ekonomije, osim ukoliko ne dejstvuje nazad na polaznu tačku i ponovo otvara čitav proces.

Protivnici političkih ekonomista — bilo to protivnici iz njihove oblasti ili izvan nje — koji im prebacuju da varvarski raskidaju ono što spada zajedno, stoje ili na istom tlu kao oni, ili ispod njih. Najobičniji je prijekor da su politički ekonomisti razmatrali proizvodnju suviše isključivo kao samosvrhu. Raspodjela je isto toliko važna. Osnovicu ovog prijekora sačinjava upravo predstava ekonomista da raspodjela postoji pored proizvodnje kao samostalna, nezavisna sfera. Ili [im se prebacuje da se] svi momenti ne obuhvataju u njihovom jedinstvu. Kao da ovo raskidanje nije iz stvarnosti prodrlo u udžbenike, nego, obrnuto, iz udžbenika u stvarnost, i kao da se ovdje radi o nekom dijalektičkom izmirenju pojmova, a ne o razjašnjenju realnih odnosa!

a) *Proizvodnja je neposredno i potrošnja*

Dvostruka potrošnja, subjektivna i objektivna: individua koja u proizvodnji razvija svoje sposobnosti takođe ih i izdaje, troši u činu proizvodnje, sasvim onako kao što je prirodno plodjenje izvjesna potrošnja životnih snaga. Drugo: potrošnja sredstava za proizvodnju koja se upotrebljavaju i rabate, a djelimično (kao, na primjer, pri sago-rijevanju) opet rastavljaju na opšte elemente. Takođe i potrošnja sirovine koja ne zadržava svoj prirodni oblik i svojstvo, nego ovi, naprotiv, bivaju razoreni. Zbog toga je čin same proizvodnje u svima svojim momentima i čin potrošnje. Ali ovo ekonomisti priznaju. Proizvodnju kao neposredno identičnu s potrošnjom, potrošnju kao neposredno podudarnu s proizvodnjom, nazivaju oni *proizvodna potrošnja*. Ova identičnost proizvodnje i potrošnje izlazi na Spinozinu postavku: *Determinatio est negatio*.⁶

Ali ovo određenje proizvodne potrošnje postavlja se upravo samô zato da bi še potrošnja identična s proizvodnjom rastavila od prave potrošnje, koja se, naprotiv, shvata kao uništavajuća suprotnost proizvodnje. Pogledajmo, dakle, pravu potrošnju.

« Određivanje je poricanje. — *Prev.*

Potrošnja je neposredno i proizvodnja, kao što je i u prirodi potrošnja elemenata i hemijskih materija proizvodnja biljke. Da, na primjer, u hranjenju, koje je jedan oblik potrošnje, čovjek proizvodi svoje sopstveno tijelo, jasno je. Ali ovo važi i za svaku drugu vrstu potrošnje koja na ovaj ili onaj način sa izvjesne strane proizvodi čovjeka. Potrošnja proizvodnja. Ali, kaže ekonomija, ova s potrošnjom identična proizvodnja jeste druga proizvodnja, koja proizlazi iz uništenja prvog proizvoda. U prvoj se proizvođač pretvorio u stvar, u drugoj se stvar koju je on napravio pretvara u ličnost. Prema tome, ova potrošnja proizvodnja — iako sačinjava neposredno jedinstvo - između proizvodnje i potrošnje — bitno se razlikuje od prave proizvodnje. Neposredno jedinstvo u kome se proizvodnja poklapa s potrošnjom, a potrošnja s proizvodnjom, ne ukida njihov dvostruko neposredno dvostruko.

Proizvodnja je, prema tome, neposredno potrošnja, potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno svoja suprotnost. Ali se u isti mah među njima vrši jedno posredničko kretanje. Proizvodnja posreduje potrošnju, kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao predmet. Ali potrošnja posreduje proizvodnju, pošto tek ona proizvodima stvara subjekat za koji oni i jesu proizvodi. Proizvod, dobija posljednji finish tek u potrošnji. Željeznica na kojoj se ne vrši vožnja, koja se, dakle, ne rabati, ne troši, jeste željeznica samo *Swdpiei*», ne i stvarno. Bez proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema proizvodnje, jer bi proizvodnja tada bila bez svrhe. Potrošnja proizvodi proizvodnju dvostruko: 1) time što proizvod tek u potrošnji postaje stvarni proizvod. Na primjer, neka haljina postaje stvarno haljina tek činom nošenja; kuća koja nije nastanjena nije doista stvarna kuća; dakle, kao proizvod, za razliku od prirodnog predmeta, potvrđuje se, *postaje* proizvod tek u potrošnji. Tek potrošnja, uništavajući proizvod, daje ovome finishing stroke;⁹ jer proizvod je proizvodnja ne samo kao djelatnost pretvorena u stvar, nego samo kao predmet za aktivni subjekt, 2) time što potrošnja stvara po-

⁶ Dovršenosť. — *Prev.*

⁷ « U mogućnosti. — *Prev.*

⁹ Posljednji udarac čekićem. — *Prev.*

trebu *nove* proizvodnje, dakle onaj idealni unutrašnji motiv proizvodnje koji je njena pretpostavka. Potrošnja stvara pobudu proizvodnji; ona stvara i predmet koji je u proizvodnji aktivan kao elemenat koji određuje svrhu. Ako je jasno da proizvodnja pruža potrošnji predmet spolja, onda je otuda isto toliko jasno da potrošnja *postavlja* predmet proizvodnji *idealno*, kao unutrašnju sliku, kao potrebu, kao pobudu i kao svrhu. Ona stvara predmete potrošnje u još subjektivnijoj formi. Bez potrebe nema proizvodnje. A potrošnja reprodukuje potrebu.)

Ovome od strane proizvodnje odgovara da proizvodnja

1) Cruža potrošnji materijalV-predmet. Potrošnja bez predmeta nije potrošnja; dakle, u ovom pogledu proizvodnja proizvodi potrošnju.

2) Ali proizvodnja ne stvara potrošnji samo predmet. Ona potrošnji daje i njenu određenost, njen karakter, njen finish. Isto onako kao što je potrošnja dala proizvodu njegov finish kao proizvodu, proizvodnja daje potrošnji njen finish. *Stvar stoji tako* da predmet nije neki predmet uopšte, već je određen predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. Glad je glad, ali glad koja se utoljava kuvanim mesom pomoću noža i viljuške drukčija je od gladi koja pomoću ruke, nokata i zuba guta sirovo meso. Stoga "proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.

3) Proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu. Kad potrošnja izide iz svoje prve prirodne sirovosti i neposrednosti — a i samo ostajanje u njoj još bi bilo rezultat proizvodnje koja ne može da se makne iz prirodne sirovosti — onda je ona čak i kao pobuda posredovana predmetom; potreba koju ona za njim osjeća stvara se posmatranjem tog predmeta. Umjetnički predmet — a tako i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umjetnost i koja umije da uživa u lijepom. Otuda proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekat,

već i subjekat za predmet. Otuda proizvodnja proizvodi potrošnju: 1) stvarajući materijal za nju; 2) određujući način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona, dakle, proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, pobudu potrošnje. Isto tako potrošnja proizvodi *sklonost* proizvođača, podstičući u njemu potrebu koja određuje svrhu.

Identičnosti između potrošnje i proizvodnje pojavljuju se, prema tome, trostruko:

1) *Neposredna identičnost*: proizvodnja je potrošnja; potrošnja je proizvodnja. Potrošna proizvodnja. Proizvodna potrošnja. Ekonomisti nazivaju jedno i drugo proizvodnom potrošnjom. Ali prave još jednu razliku. Prva figuriše kao reprodukcija; druga kao proizvodna potrošnja. Sva istraživanja o prvoj jesu istraživanja o proizvodnom i neproizvodnom radu; o drugoj su to istraživanja o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji.

2) Da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj. Proizvodnja stvara materijal kao spoljašnji predmet za potrošnju; potrošnja stvara potrebu kao unutrašnji predmet, kao svrhu za proizvodnju. Bez proizvodnje nema potrošnje; bez potrošnje nema proizvodnje. Ovo figuriše u ekonomiji u mnogo oblika.

3) Proizvodnja nije samo neposredno potrošnja, a potrošnja neposredno proizvodnja; niti je proizvodnja samo sredstvo za potrošnju, a potrošnja svrha za proizvodnju, tj. da jedna drugoj pruža njen predmet, proizvodnja potrošnji spoljašnji, a potrošnja proizvodnji zamišljeni; nego svaka od njih nije samo neposredno ona druga, niti samo posreduje drugu, nego svaka od njih, izvršujući sebe, stvara drugu, sebe kao drugu. Potrošnja izvršuje čin proizvodnje tek time što dovršava proizvod kao proizvod, što ga razara, što mu uništava samostalni oblik stvari, time što potrebom ponavljanja podiže na stepen umješnosti onu sklonost koja se razvila u "prvom činu proizvodnje; ona, dakle, nije samo završni čin kojim proizvod postaje proizvod, nego i čin kojim proizvođač postaje proizvođač. S druge strane, proiz-

vodnja proizvodi potrošnju stvarajući određeni način potrošnje, a zatim time što stvara draž potrošnje, samu sposobnost potrošnje kao potrebu. Ova posljednja identičnost, određena pod 3), u ekonomiji se mnogostruko razjašnjava u odnosu tražnje i ponude, predmeta i potreba, potreba koje je stvorilo društvo i prirodnih potreba.

Prema tome, za nekog hegelovca nije ništa prostije nego da proizvodnju i potrošnju stavi kao identične.. A to su i uradili ne samo socijalistički beletristi, nego i sami prozaični ekonomisti, na primjer Say u ovom obliku: ako se posmatra neki narod, njegova proizvodnja je njegova potrošnja. Ili čovječanstvo in abstracto.¹⁰ Storch je dokazao Sayu da nije u pravu, pošto neki narod, na primjer, ne troši čisto svoj proizvod, već stvara i sredstva za proizvodnju itd., stalni kapital itd. Osini toga, posmatrati društvo kao *jedan* jedini subjekt, znači posmatrati ga pogrešno, — spekulativno. *Kod* jednog subjekta proizvodnja i potrošnja pojavljuju se kao momenti jednog čina. Najvažnije je tu sad istaknuto, naime da se proizvodnja i potrošnja, ako se posmatraju kao djelatnosti jednog subjekta ili pojedinih individua, svakako pojavljuju kao momenti procesa u kome je proizvodnja stvarna polazna tačka, pa zato i dominantni momenat. Sama potrošnja kao nužda, kao potreba, jeste unutrašnji momenat *proizvodne* djelatnosti; ali ova posljednja je čolazna tačka realizacije; a otud i momenat koji dominira tom realizacijom, čin u kome čitav proces ponovo počinje da teče. Individua proizvodi neki predmet "i potrošnjom tog predmeta vraća se opet u sebe, ali kao proizvodna individua i kao individua koja samu sebe reprodukuje. Tako se potrošnja pojavljuje kao momenat proizvodnje.

U društvu, međutim, 'proizvođačev odnos prema proizvodu, čim je ovaj gotov, jeste spoljašnji odnos, a vraćanje proizvoda subjektu zavisi od njegovih odnosa prema drugim individuama. On ne postaje gospodar proizvoda neposredno. Njemu »neposredno prisvajanje^ovoga i nije svrha kad proizvodi u društvu. Između proizvođača i proizvoda stupa **ras-**

io Uopšte. — *Prev.*

podjela, koja pomoću društvenih zakona određuje njegov udio u svijetu proizvoda, dakle stupa između proizvodnje i potrošnje.

Pa da li raspodjela stoji kao samostalna sfera pored proizvodnje, i izvan nje?

b) *Proizvodnja i raspodjela*

1) Ako razgledamo obične političke ekonomije, mora narii prvo pasti u oči da se u njima sve postavlja dvostruko. Na primjer, u raspodjeli figurišu zemljišna renta, najamnina, kamata i profit, dok u proizvodnji figurišu zemlja, rad i kapital kao agenti proizvodnje. U pogledu kapitala jasno je već unaprijed da je postavljen dvostruko, 1) kao agent proizvodnje; 2) kao izvor prihoda: kao određujući i u isto vrijeme određeni oblik raspodjele. Stoga kamata i profit figurišu takođe kao takvi u proizvodnji, ukoliko su oblici u kojima se kapital povećava, raste, dakle kao momenti proizvodnje samog kapitala. Kamata i profit kao oblici raspodjele pretpostavljaju kapital kao agenta proizvodnje. Oni su načini raspodjele koji imaju za pretpostavku kapital kao agenta proizvodnje. Oni su isto tako načini reprodukcije kapitala.

Isto tako najamnina je najamni rad posmatran pod drugom rubrikom: određenost koju rad ima ovdje kao agent proizvodnje pojavljuje se kao odredba raspodjele. Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, ne bi se način na koji on učestvuje u proizvodima pojavljivao kao najamnina, kao, na primjer, u sistemu ropstva. Naposljetku, zemljišna renta, da odmah uzmemo najrazvijeniji oblik raspodjele u kome zemljišna svojina učestvuje u proizvodima, ima za pretpostavku krupnu zemljišnu svojinu (u stvari krupnu zemljoradnju) kao agenta proizvodnje, a ne prosto zemlju, kao što ni najamnina nema za pretpostavku prosto rad. Zbog toga se odnosi i načini raspodjele pojavljuju samo kao različje agenata proizvodnje. Neka individua koja u obliku najamnog rada učestvuje u proizvodnji, učestvuje u obliku najmnine u proizvodima, rezultatima proizvodnje. Struktura raspodjele potpuno je određena strukturom proizvod-

nje. Sama raspodjela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodjeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodjele, oblik u kome se učestvuje u raspodjeli. Cista je iluzija stavljati zemlju u proizvodnju, zemljišnu rentu u raspodjelu itd.

' Zbog toga su ekonomisti kao Ricardo, kojima je najviše prebacivano da imaju u vidu samo proizvodnju, odredili isključivo raspodjelu kao predmet ekonomije, jer su oblike raspodjele instinktivno uzimali kao najodređeniji izraz u kome se u datom društvu fiksiraju agenti proizvodnje.

Prema pojedinačnoj individui, raspodjela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uslovljava njeno mjesto u proizvodnji u čijem okviru ona proizvodi, dakle tako da prethodi proizvodnji. Od samog početka individua nema kapitala, nema zemljišne svojine. Ona je od rođenja upućena na najamni rad društvenom raspodjelom. Ali sama ova upućenost jeste rezultat (toga) što kapital i zemljišna svojina postoje kao samostalni agenti proizvodnje.

Posmatrajući cijela društva, čini se da raspodjela još sa jedne strane prethodi proizvodnji i nju određuje; tako reći kao preekonomska činjenica. Neki osvajački narod podijeli zemlju među osvajače L, nametne na taj način određenu raspodjelu i oblik zemljišne svojine; uslijed toga određuje proizvodnju. Ili on pretvori osvojeni narod u roblje i na taj način učini robovski rad osnovicom proizvodnje. Ili neki narod razbije revolucijom krupnu zemljišnu svojinu u parcele; dakle, ovom novom raspodjelom daje proizvodnji nov karakter. Ili zakonodavstvo ovjekovječi zemljišnu svojinu u izvjesnim porodicama, ili podijeli rad kao nasljednu privilegiju, pa ga na taj način fiksira kastinski. U svima tim slučajevima, a svi su oni istorijski, čini se da raspodjela ne dobij a svoju strukturu i određenost od proizvodnje, već proizvodnja od raspodjele.

U najpovršnijem shvatanju raspodjela se pojavljuje kao raspodjela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi¹¹ samostalna prema proizvodnji. Ali prije no što je raspodjela

¹¹ Tako reći. — *Prev.*

proizvoda, ona je: 1) raspodjela oruđa za proizvodnju i 2) — što je samo dalja odredba istog odnosa — raspodjela članova društva među različne vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje.) Raspodjela proizvoda očividno je samo rezultat ove raspodjele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje, Posmatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodjelu koja je u njoj uključena predstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodjela proizvoda sama po sebi data ovom raspodjelom koja od samog početka sačinjava jedan momenat proizvodnje. Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je par excellence¹² ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga ne proglašava proizvodnju već raspodjelu glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potiče besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao vječnu istinu, dok istoriju progone u oblast raspodjele.

Kakav odnos zauzima prema proizvodnji ova raspodjela koja određuje samu proizvodnju, jeste, očigledno, pitanje koje spada u okvir same proizvodnje. Ako bi neko rekao da bar tada, pošto je proizvodnja zavisna od izvjesne raspodjele oruđa za proizvodnju, raspodjela u ovom značenju prethodi proizvodnji, da sačinjava njenu pretpostavku, onda na to treba odgovoriti da proizvodnja ima doista takve uslove i pretpostavke koji su momenti raspodjele. U samom početku ovi momenti mogu izgledati samonikli. Sam proces proizvodnje pretvara ih iz samoniklih u istorijske, pa ako se za neki period pokazuje kao prirodna pretpostavka proizvodnje, za neki drugi period bili su njen istorijski rezultat. Oni se stalno mijenjaju u okviru same proizvodnje. Na primjer, primjena mašina mijenja raspodjelu kako oruđa za proizvodnju, tako i proizvoda. Sama moderna krupna zemljišna svojina jeste rezultat kako moderne trgovine i industrije, tako i primjene ove posljednje na zemljoradnju.

Sva gore nabačena pitanja svode se u posljednjoj instanci na to kako opšteistorijski uslovi intervenišu u pro-

¹² U prvom redu. — *Prev.*

izvodnji i kakav je njen odnos prema istorijskom kretanju uopšte. Ovo pitanje očividno spada u raspravljanje i izlaganje same proizvodnje.

Međutim, u onom trivijalnom obliku u kome su gore nabačena, može se s njima raščistiti po isto tako kratkom postupku. Pri svima osvajanjima moguće su tri stvari. Osvajački narod podvrgne osvojeni narod svome načinu proizvodnje (na primjer u ovom vijeku Englezi u Irskoj, djelimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (na primjer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamni uticaj kojim nastane nešto novo, neka sinteza (djelimično u osvojenjima Germana). U svima ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo osvojenog naroda, bilo onaj koji potvrdi iz stapanja oba načina, određuju novu raspodjelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka za nov period proizvodnje, i sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopšte istorijske proizvodnje već određenje istorijske proizvodnje.

Pustošeći Rusiju, Mongoli su, na primjer, radili saobrazno svojoj proizvodnji, gajenju stoke, za koju su velike, nenastanjene površine glavni uslov. Germanski varvari, za koje je tradicionalna proizvodnja bila zemljoradnja sa neslobodnim ljudima i izolovan život na selu, mogli su utoliko lakše da podvrgnu rimske provincije tim uslovima što je koncentracija zemljišne svojine, koja je u ovima bila izvršena, već sasvim bila srušila starije odnose u zemljoradnji.

Tradicionalno je shvatanje da se u izvjesnim periodima živjelo samo od pljačke. Ali da bi se moglo pljačkati, mora da postoji nešto za pljačkanje, dakle proizvodnja. A i sama vrsta pljačke opet je određena vrstom proizvodnje. Neka stockjobbing nation¹³ ne može se pljačkati [na isti način] kao neka nacija govedara.

Kad se pljačka rob, neposredno se pljačka oruđe za proizvodnju. Ali ta proizvodnja zemlje za koju je on opljačkan mora da bude tako organizovana da dopušta robovski rad ili se (kao u Južnoj Americi itd.) mora stvoriti način proizvodnje koji odgovara robovskom radu.

Nacija berzanskih špekulanata. — *Prev.*

Zakoni mogu neko sredstvo za proizvodnju, na primjer zemlju, ovjekovječiti u izvjesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupna zemljišna svojina u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, na primjer, u Engleskoj. U Francuskoj je vođena sitna zemljoradnja uprkos krupnoj zemljišnoj svojini, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali ovjekovječenje parcelne svojine, na primjer putem zakona? Uprkos tim zakonima, svojina se opet koncentriše. Uticaj zakona u pravcu održavanja odnosa raspodjele, a time i njihovo dejstvo na proizvodnju, treba posebno odrediti.

c) *Naposljetku razmjena i promet*

Sam promet je samo određeni momenat razmjene ili i razmjena posmatrana u svojoj cjelokupnosti, ukoliko je *razmjena* samo momenat koji posreduje između proizvodnje i njome određene raspodjele, s jedne strane, i potrošnje, s druge strane; ali ukoliko se potrošnja i satna pojavljuje kao momenat proizvodnje, očigledno je i razmjena obuhvaćena u proizvodnji kao momenat.

Jasno je, prvo, da razmjena djelatnosti "i sposobnosti koja se vrši u samoj proizvodnji neposredno pripada njoj i nju u suštini sačinjava. Drugo, to isto važi za razmjenu proizvoda, ukoliko je ona sredstvo za izradu gotovog proizvoda namijenjenog neposrednoj potrošnji. Utoliko je sama razmjena čin obuhvaćen u proizvodnji. Treće, takozvana exchange¹⁴ između dealers¹⁵ i dealers isto je tako po svojoj organizaciji potpuno određena proizvodnjom kao i sama proizvođača djelatnost. Kao nezavisna pored proizvodnje, indiferentna prema njoj, razmjena se pojavljuje samo u posljednjem stadijumu, kad se proizvod razmjenjuje neposredno za potrošnju. Ali 1) nema razmjene bez podjele rada, pa bila ova samonikla ili već i sama istorijski rezultat; 2) privatna razmjena ima za pretpostavku privatnu proizvodnju; 3) intenzivnost razmjene, kao i njena ekspanzija, kao

¹⁴ Razmjena. — *Prev.*

¹⁵ Proizvođača robe. — *Prev.*

i njena vrsta, određene su razvitkom i strukturom proizvodnje. Na primjer, razmjena između grada i sela; razmjena na selu, u gradu itd. Tako se razmjena pojavljuje u svima svojim momentima ili kao direktno obuhvaćena u proizvodnji ili određena njome.

Rezultat do kojega dolazimo nije da su proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja identične, već da sve one sačinjavaju članove jedne cjelokupnosti, razlike u okviru jednog jedinstva. Proizvodnja dominira kako nad samom sobom u suprotnoj odredbi proizvodnje, tako i nad ostalim momentima. Od nje proces počinje stalno iznova. Da razmjena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo pô sebi. Isto važi i za raspodjelu kao raspodjelu proizvoda. A kao raspodjela agenata proizvodnje ona je sama momenat proizvodnje. Prema tome, određena proizvodnja određuje određenu potrošnju, raspodjelu, razmjenu, *određene međusobne odnose ovih različitih momenata*. Na svaki način, i proizvodnju *u njenom jednostranom obliku* određuju, sa svoje strane, drugi momenti. Na primjer kad se proširi tržište, tj. sfera razmjene, proizvodnja raste *u* obimu i dublje se diferencira. S promjenom raspodjele mijenja se proizvodnja; na primjer koncentracijom kapitala, različitom raspodjelom stanovništva na grad i selo itd. Naposljetku, potrebe potrošnje određuju proizvodnju. Vršni se međusobni uticaj između različitih momenata. To se događa kod svake organske cjeline.

3. METOD POLITIČKE EKONOMIJE

Kada datu zemlju posmatramo sa stanovišta političke ekonomije počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podjelom na klase, gradom, selom, morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cijenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa stvarnom pretpostavkom, dakle, na primjer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem posmatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrak-

cija ako izostavim, na primjer, klase iz kojih je sastavljeno. Ove klase su, opet, prazna riječ ako ne poznajem elemente na kojima one počivaju, na primjer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, imaju za pretpostavku razmjenu, podjelu rada, cijene itd. Kapital, na primjer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrijednosti, novca, cijene itd. Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava cjeline i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavija apstraktna, dok ne b^h dospio do najjednostavnijih odredaba. Odatle bih morao krenuti natrag, dok opet ne bih stigao do stanovništva, ali ovog puta ne kao haotične predstave cjeline, već kao bogate cjelokupnosti mnogih odredaba i odnosa. Onaj prvi put jeste put kojim je ekonomija istorijski pošla u svom postanku. Ekonomisti XVII vijeka, na primjer, uvijek počinju od žive cjeline, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvijek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podjelu rada, novac, vrijednost itd. čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahovani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podjela rada, potreba, prometna vrijednost, penju do države, razmjene među nacijama i svjetskog tržišta. Očito je da je ovaj drugi metod naučno ispravan. Konkretno je konkretno zašto što je ono sjedinjenje mnogih odredaba, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jeste [^]tvorna polazna tačka, pa uslijed toga i polazna tačka opažanja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplinjena u apstraktnu odredbu; ovim drugim apstraktne odredbe dovode do reprodukcija konkretnog putem mišljenja. Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebi udubljuje i iz samog sebe kreće, dok je metod. penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reprodukuje ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postanja samog konkretnog. Na primjer, najprostija ekonomska kategorija, recimo prometna vrijednost, ima za pretpostavku stanovništvo, stanovništvo koje

proizvodi u određenim odnosima; takođe i izvjesnu vrstu porodice ili opštine ili državnitd. Prometna vrijednost nikad ne može postojati osim kao apstraktni, *jednostrani* odnos već date konkretne, žive cjeline. Naprotiv, kao kategorija, prometna vrijednost živi prepotopskim životom. Zbog toga se za svijest — a filozofska svijest je tako određena da je za nju logičko mišljenje stvarni čovjek, a logički shvaćeni svijet tek kao takav stvarni svijet — kretanje kategorija pojavljuje kao stvarni čin proizvodnje — koji, na žalost, dobija-podstrek samo spolja — čiji je rezultat svijet; a ovo je — što je opet tautologija — utoliko tačno što je konkretna cjelokupnost kao misleni konkretum, doista proizvod mišljenja, poimanja; ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predstave i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predstave u pojmove. Cjelina, kako se pojavljuje u glavi kao mislena cjelina, jeste proizvod glave koja misli, koja prisvaja svijet na jedini način koji joj je moguć, na način koji je drukčiji od umjetničkog, religioznog, praktičnoduhovnog prisvajanja toga svijeta. Realni subjekt produžuje da postoji sve vrijeme izvan glave u svojoj samostalnosti; dokle god se glava odnosi prema njemu samo spekulativno, samo teorijski. Stoga i pri teorijskom metodu predstava, mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku.

Ali zar ove jednostavne kategorije nemaju i neku nezavisnu istorijsku ili prirodnu egzistenciju prije onih konkretnijih? Ča d'epend.¹⁶ Hegel, na primjer, ispravno počinje filozofiju prava s posjedom kao s najjednostavnijim, pravnim odnosom subjekta. Ali ne postoji nikakav posjed prije porodice ili prije odnosa gospodstva i potčinjenosti, koji su mnogo konkretniji odnosi. Naprotiv, bilo bi pravilno kazati da postoje porodice, plemenske cjeline, koje još samo *posjeduju*, a nemaju *svojine*. Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih ili plemenskih zajednica prema svojini. U višem društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenije organizacije. Međutim, uvijek je pretpostavljen konkretniji supstrat, čiji je odnos posjed. Moguće je predstaviti sebi pojedinačnog divljaka

¹⁴ Zavisu od prilika. — *Prev.*

koji posjeduje. Ali tada posjed nije pravni odnos. Netačno je da se posjed istorijski razvija u porodicu. Naprotiv, on uvijek pretpostavlja ovu »konkretniju pravnu kategoriju«. Ipak bi tada još uvijek ostalo toliko da su jednostavne kategorije izraz prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizovati a da još nije postavila mnogostraniji odnos ili mnogostraniju vezu koja je duhovno izražena u konkretnoj kategoriji, dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređen odnos. Novac može postojati i postojao je istorijski prije no što je postojao kapital, prije no što su postojale banke prije rio što je postojao najamni rad itd. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izražavati odnose koji vladaju u nerazvijenijoj cjelini ili podređene odnose neke- razvijenije cjeline, [odnose] koji su istorijski već imali egzistenciju prije no što se cjelina razvila u pravcu koji je izražen u konkretnijoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao stvarnom istorijskom procesu.

S druge strane, može se kazati da ima veoma razvijenih ali istorijski nezreljih društvenih oblika u kojima imamo najviše oblike ekonomije, na primjer kooperaciju, razvijenu podjelu rada itd., a da ne postoji nikakav novac, na primjer Peru. I kod slovenskih opština novac i razmjena koja ga uslovljava ne pokazuju se ili se malor pokazuju u okviru pojedine opštine, nego na njenoj granici, u saobraćaju s drugima, kao što je i uopšte pogrešno stavljati razmjenu usred opština kao primarno konstitutivni element. Naprotiv, ona se na početku više pokazuje u odnosu jednih opština prema drugima nego li za članove u okviru jedne iste opštine. Dalje: mada novac vrlo rano i svestrano igra izvjesnu ulogu, ipak se on u antičkom svijetu nalazi kao dominantan element samo kod jednostrano određenih nacija, trgovačkih nacija. A čak i u najrazvijenijih naroda antičkog svijeta, kod Grka i Rimljana, njegov puni razvitak, koji je u modernom buržoaskom društvu pretpostavka, pojavljuje se samo u periodu njihovog propadanja. Prema tome, ova sasvim jednostavna kategorija pojavljuje se istorijski u svojoj intenzivnosti tek u najrazvijenijim društvenim prilikama. Nikako ne prožimajući sve ekonomske odnose. Na primjer,

u Rimskoj Imperiji, u vrijeme njenog najvišeg razvitka, naturalni porez i naturalna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen u stvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio cjelinu rada. I tako, mada je jednostavnija kategorija istorijski mogla da postoji prije konkretnije kategorije, ona može u svom punom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku da pripada upravo samo složenijim oblicima društva, dok je konkretnija bila potpunije razvijena u nekom manje razvijenom obliku društva.

Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija. I predstava b njemu u toj opštosti — kao o radu uopšte — prastara je. Pa ipak, shvaćen ekonomski u ovoj jednostavnosti, »rad« je kategorija isto toliko moderna koliko i odnosi koji rađaju tu jednostavnu apstrakciju. Monetarni sistem, na primjer, postavlja bogatstvo još sasvim objektivno, kao stvar izvan sebe u novcu. Bio je veliki napredak prema ovakvom gledištu kada je manufakturni ili komercijalni sistem stavio izvor bogatstva iz predmeta u subjektivnu djelatnost — u trgovački ili manufakturni rad [—], a ipak još uvijek shvatao tu djelatnost samo u njenoj ograničenosti, kao djelatnost koja pravi novac. Prema ovom sistemu, (napredak je) fiziokratski sistem, koji postavlja određen oblik rada — zemljoradnju — kao rad koji stvara bogatstvo, a sam objekat ne više prerušen u novac, već kao proizvod uopšte, kao opšti rezultat rada. Ipak ovaj proizvod, saobrazno ograničenom karakteru djelatnosti, još uvijek je proizvod određen prirodom, proizvod zemljoradnje, proizvod zemlje par excellence.

Ogroman napredak načinio je Adam Smith što je odbacio svaku određenost djelatnosti koja stvara bogatstvo — [stavivši na to mjesto] prosto-naprosto rad, ni manufakturni, ni trgovački, ni poljoprivredni rad, već i ovaj i onaj. A sa apstraktnom opštosti ove djelatnosti koja stvara bogatstvo [pojavljuje se] i opštost predmeta određenog kao bogatstvo, proizvod uopšte, ili opet rad uopšte, ali kao minuli, opredmećen rad. Koliko je ovaj prelaz bio težak i velik, vidi se iz toga što je i sam Adam Smith s vremena na vrijeme opet padao u fiziokratski sistem. Moglo bi izgledati -da je time nađen samo apstraktan izraz za najjednostavniji i prastari odnos u kome ljudi — bilo u kom obliku društva — istu-

paju kao proizvođači. To je, s jedne strane, tačno. S druge strane, — nije. Ravnodušnost prema određenoj vrsti rada pretpostavlja veoma razvijenu cjelokupnost stvarnih vrsta rada, od kojih više ni jedna ne gospodari nad svima. Najopštije apstrakcije uopšte i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opšte. Tada prestaje mogućnost da se ono zamišlja jedino u posebnom obliku. S druge strane, ova apstrakcija rada uopšte nije samo duhovni rezultat neke konkretne cjelokupnosti radova. Ravnodušnost prema određenom radu odgovara obliku društva u kome individue s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi, pa im je određena vrsta rada slučajna i zato indiferentna. Tu je rad ne samo u kategoriji, nego i u stvarnosti postao sredstvo "A stvaranje bogatstva uopšte i prestao je da kao odredba bude srasten sa individuama u nekoj posebnosti. Takvo je stanje najrazvijenije u najmodernijem obliku postojanja buržoaskih društava — u Sjedinjenim Državama. Tek tu apstrakcija kategorije »rad«, »rad uopšte« rad sans phrase, polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita. Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita^u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva. Moglo bi se kazati da se ono što se u Sjedinjenim Državama javlja kao istorijski proizvod — ova ravnodušnost prema određenom radu — kod Rusa, na primjer, pojavljuje kao urođena sklonost. Ali je vraška razlika da li varvari imaju sklonost da budu upotrijebljeni za sve, ili civilizovani ljudi sami sebe upotrebljavaju za sve. A onda, ovoj ravnodušnosti prema određenosti rada kod Rusa odgovara tradicionalna prikovanost za neki određeni rad iz kojega ih izbacuju samo uticaji spolja.

Ovaj primjer rada ubjedljivo pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod istorijskih prilika i da u punoj mjeri važe samo za te prilike i u njihovom okviru.

Buržoasko društvo je najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu djelimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja itd.: anatomija čovjeka ključ je za anatomiju majmuna; Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato. Tako buržoaska ekonomija daje ključ za antičku itd. Ali nikako na način ekonomista koji brišu sve historijske razlike i u svima društvenim oblicima vide buržoaski oblik. Danak, desetak itd. mogu se razumjeti kad se poznaje zemljišna renta. Ali se oni ne smiju identifikovati. Pošto je, dalje, buržoasko društvo samo antagonistički oblik razvitka, to će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nađu samo sasvim zakržljali ili čak prerušeni, na primjer, opštinska svojina. Stoga, ako je istina da kategorije buržoaske ekonomije sadrže istinu za ^ sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo cum grand salis.¹⁷ One mogu da ih sadrže razvijene, zakržljale, karikirane itd., uvijek sa bitnom razlikom. Takozvani historijski razvitak počiva uopšte na tome što posljednji oblik smatra prošle oblike kao stepenice ka samom sebi, pa "pošto je on rijetko, i to pod sasvim određenim uslovima, sposoban da kritikuje samog sebe — ovdje naravno nije riječ o takvim historijskim periodima koji sami sebi izgledaju kao doba rasula — to ih on uvijek shvata jednostrano. Hrišćanska religija bila je sposobna da doprinese objektivnom razumijevanju ranijih mitologija čim je njena samokritika bila do izvjesnog stepena, tako reći Suvanet,¹⁸ gotova. Tako je buržoaska ekonomija došla do razumijevanja feudalnog antičkog i orijentalnog društva čim je započela samokritika buržoaskog društva. Ukoliko se buržoaska ekonomija, mitologizirajući, nije čisto identifikovala s prošlošću, njena kritika ranijeg [društva], osobito feudalnog s kojim je još imala

¹⁷ Sa zrcem soli, tj. u ograničenom značenju. — *Prev.*

¹⁸ U mogućnosti potencijalno. — *Prev.*

direktno da se bori, ličila je na kritiku koju je hrišćanstvo vršilo nad paganstvom ili protestanstvom nad katoličanstvom.

Kao uopšte u svakoj historijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvijek imati na umu da je subjekat, u našem slučaju moderno buržoasko društvo, dat i u stvarnosti i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga i *u naučnom pogledu* ne počinje tek tamo gdje se o njemu govori *kao o takvome*. Ovo treba imati na umu, jer to odmah pruža odlučujuće uputstvo za raspored. Na primjer, ništa ne izgleda prirodnije nego početi sa zemljišnom rentom, sa zemljišnom svojinom, jer je ova vezana za zemlju, izvor svake proizvodnje i svake egzistencije i za prvi oblik proizvodnje svih donekle učvršćenih društava — zemljoradnju. Ali ništa ne bi bilo pogrešnije od toga. U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i uticaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i uticaj svima ostalim. Ovo je opšte osvjetljenje, u koje se utapaju sve, ostale boje i koje ih modifikuje u njihovoj posebnosti. To je naročiti etar, koji određuje specifičnu težinu svakoj egzistenciji koja se u njemu istakne. Na primjer, kod pastirskih naroda. (Narodi koji su samo lovci i ribari leže izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.) Kod njih dolazi do izvjesnog, sporadičkog oblika zemljoradnje. Time je određena i zemljišna svojina. Ona je zajednička i zadržava taj oblik više ili manje, već prema tome da li se ti narodi više ili manje još drže svojih tradicija, na primjer opštinska svojina kod Slovena. Kod naroda sa sjedelačkom zemljoradnjom — već samo to sjedelaštvo je veliki napredak — gdje zemljoradnja prevladuje, kao što je u antičkom i u feudalnom društvu, imaju čak i industrija i njena organizacija, kao i oblici svojine koji joj odgovaraju, više ili manje zemljovlasnički karakter; ili [društvo] potpuno zavisi od nje, kao kod starih Rimljana, ili u gradu i u njegovim odnosima podražava seosku organizaciju, kao u srednjem vijeku. Sam kapital u srednjem vijeku — ukoliko nije čisto novčani kapital — kao tradicionalni znanstveni alat itd. itd., ima taj zemljovlasnički karakter. U buržoaskom društvu stvar je obrnuta. Zemljoradnja postaje sve

više samo jedna grana industrije i potpuno je pod vlašću kapitala. Isto tako i zemljišna renta. U svima oblicima u kojima vlada zemljišna svojina preovlađuje još prirodni odnos. U onima u kojima vlada kapital — prevlađuje element stvoren društveno, istorijski. Zemljišna renta ne može se razumjeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente. Kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti prije zemljišne svojine. Pošto jedno i drugo bude odvojeno razmotreno, moraće se razmatrati njihov uzajamni odnos.

Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu istorijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzastopnom slijedovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redoslijedu »u ideji« (Proudhon) (jednoj izopačenoj predstavi istorijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom buržoaskom društvu.

Cistota (apstraktna određenost) u kojoj se trgovački narodi — Feničani, Kartaginjani — pojavljuju u Starom svijetu data je upravo prevlađivanjem samih zemljoradničkih naroda. Kapital kao trgovinski ili novčani kapital pojavljuje se u toj apstraktnosti upravo tamo gdje kapital još nije vladajući element društva. Lombardani i Jevreji zauzimaju isto mjesto prema srednjovjekovnim društvima koja se bave zemljoradnjom.

Kao što jedan primjer različitog položaja koji na različitim stupnjevima društva zauzimaju iste kategorije: jedan od posljednjih oblika buržoaskog društva: *joint-stock companies*.¹⁹ Ali ona se pojavljuju i u njegovom početku u vidu velikih privilegovanih i monopolom snabdjevenih trgovačkih kompanija.

¹⁹ Akcionarska društva. — *Prev.*

I sam pojam nacionalnog bogatstva uvlači se kod ekonomista XVII vijeka tako — a ova predstava produžuje da živi djelimično i kod ekonomista XVIII vijeka — da se bogatstvo stvara samo za državu, a da njena moć stoji u srazmjeri prema tom bogatstvu. Bio je to još nesvjesno licemjerni oblik u kome su se samo bogatstvo i njegovo proizvođenje oglašavali kao svrha modernih država, a ove ćemo još smatrati kao sredstvo za proizvođenje bogatstva.

Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izložene 1) opšte apstraktne odredbe, koje" uslijed toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu. 2) kategorije" koje sačinjavaju unutrašnju strukturu buržoaskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljišna svojina. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmjena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje buržoaskog društva u obliku države. Posmatrano u odnosu prema samom sebi. »Neproizvodne« klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podjela rada. Međunarodna razmjena. Izvoz i uvoz. Mjenični kurs. 5) Svjetsko tržište i krize.

4. PROIZVODNJA. SREDSTVA ZA PROIZVODNJU I ODNOSI PROIZVODNJE. ODNOSI PROIZVODNJE I ODNOSI PROMETA. OBLICI DRŽAVE I OBLICI SVI JESTI U ODNOSU PREMA ODNOSIMA PROIZVODNJE I ODNOSIMA PROMETA. PRAVNI ODNOSI. PORODIČNI ODNOSI

Notabene²⁰ u pogledu tačaka koje ovdje treba pomenuti i koje se ne smiju zaboraviti:

1) Rat je usavršen ranije nego mir: način kako su se ratom i u armijama ild. razvili izvjesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd., ranije nego u unutrašnjosti buržoaskog društva. I odnos između proizvodne snage i prometnih odnosa osobito je očigledan u armiji.

Imaj na umu. — *Prev.*

2) *Odnos dosadašnje idealne istoriografije prema realnoj. Osobito takozvana kulturna istorija*, istorija starih religija i država. Tom prilikom može se nešto reći i o različnim vrstama dosadašnje istoriografije. Takozvana objektivna. Subjektivna. (Moralna i druge). Filozofska.

3) *Drugostepeno i trećestepeno*. Uopšte izvedeni, preneseni, ne originalni odnosi proizvodnje. Ovdje uticaj međunarodnih odnosa.

4) *Prebacivanja materijalizmu ovog shvatanja*. Odnos prema naturalističkom materijalizmu.

5) *Čijalektika pojmova proizvodna snaga (sredstvo za proizvodnju) i odnos proizvodnje, dijalektika* čije granice treba odrediti i koja ne ukida realnu razliku.

6) *Nejednak odnos razvitka materijalne proizvodnje, na primjer prema umjetničkoj*. Uopšte pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. U umjetnosti itd., ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumijevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima. Na primjer odnos obrazovanosti Sjedinjenih Država prema Evropi. Ali stvarno teška tačka, koju ovdje treba raspraviti, jeste, kako odnosi proizvodnje stupaju kao pravni odnosi u nejednak razvitak. Dakle, na primjer, odnos rimskog privatnog prava (u krivičnom i javnom pravu to je manje slučaj) prema modernoj proizvodnji.

7) *Ovo shvatanje pojavljuje se kao nutan razvitak*. Ali, opravdanost slučajnosti. Varia.²¹ (Između ostalog i sloboda.) Uticaj saobraćajnih sredstava. Svjetska istorija nije uvijek postojala; istorija kao svjetska istorija je rezultat.

8) *Polazna tačka, naravno, od prirodne određenosti* subjektivno i objektivno. Plemena, rase itd. 1. Kod umjetnosti je poznato da određena doba njenog procvata nikako ne stoje u sorazmjeri prema opštem razvitku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, tako reći kosturu njegove organizacije. Na primjer, Grci u poređenju s modernima ili i sa Shakespeareom. O izvjesnim oblicima umjetnosti, na primjer, o epu, čak je priznato da se oni nikad ne

²¹ Razno. — *Prev.*

mogu proizvoditi u njihovom svjetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane umjetnička proizvodnja kao takva; dakle, da su u oblasti same umjetnosti izvjesni njeni važni oblici mogućni samo na nekom nerazvijenom stupnju razvitka umjetnosti. Ako je to slučaj u odnosu različitih rodova umjetnosti u okviru oblasti same umjetnosti, već je manje neobično što je to slučaj u odnosu cijele oblasti umjetnosti prema opštem razvitku društva. Teškoća se sastoji samo u opštoj formulaciji tih protivrječnosti. čim se one specificuju, već su i objašnjene.

. Uzmimo, na primjer, odnos grčke umjetnosti i onda Shakespearea prema sadašnjici. Poznato je da grčka mitologija nije samo arsenal grčke umjetnosti, nego i njeno tle. Da li je predstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovici grčke fantazije pa otud i grčke [umjetnosti], mogućna uz Selfactors²², željeznice, lokomotive i električne telegrafe? Gdje ostaje Vulkan prema Roberts & Co, **Jupiter** prema gromobranu i Hermes prema Crédit mobilier! Svaka mitologija savladuje prirodne sile, ovladava njima i oblikuje ih u uobrazilji i pomoću uobrazilje: dakle, iščezava kad se njima stvarno ovlada. Kud će Fama kraj Printinghousesquare?²³ Grčka umjetnost pretpostavlja grčku mitologiju, tj. prirodu i društvene oblike koje je već narodna fantazija preradila na nesvjesno umjetnički način. To je njen materijal. Ne svaka koja bilo mitologija, tj. ne svaka koja bilo nesvjesno umjetnička prerada prirode (uključujući u ovo sve predmetno, dakle i društvo). Egipćanska mitologija nije nikad mogla biti tle ili materinsko krilo grčke umjetnosti. Ali u svakom slučaju jedna mitologija. Dakle, ni u kom slučaju neki društveni razvitak koji isključuje svaki mitološki odnos prema prirodi, svaki mitologizirajući odnos prema njoj; koji, dakle, od umjetnika traži fantaziju nezavisnu od mitologije.

S jedne druge strane: je li Ahil **moguć** s prahom i olovom? Ili uopšte *Ilijada* sa štamparskom presom ili čak sa

²² Automatske predilice. — *Prev.*

²³ Skver, trg u Londonu oko koga su velike štamparije. — *Prev.*

štamparskom mašinom? Zar pjevanje, predanje i muza ne prestaju nužno sa štamparskim valjkom, zar, dakle, ne išče-zavaju»nužni uslovi epske poezije?

Ali teškoća nije u tome da se razumije da su grčka umjetnost i ep vezani za izvjesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se razumije što nam oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.

Čovjek ne može da opet postane dijete, osim da podjetinji. Ali, zar se on ne raduje naivnosti djeteta i zar on sam ne mora opet na nekom višem stupnju težiti za tim da reprodukuje svoju istinu? Zar u djetinjoj prirodi ne oživi u svakoj epohi njen sopstveni karakter u svojoj prirodnoj istinitosti? Zbog čega istorijsko djetinjstvo čovječanstva, gdje se ono najljepše rascvjetalo, ne bi značilo vječitu draž kao stupanj koji se više nikad neće vratiti? Ima djece nevaspitanе i djece starmale. Mnogi od starih naroda spadaju u tu kategoriju. Normalna djeca bili su Grci. Draž njihove umjetnosti za nas nije u protivrječnosti prema nerazvijenom stupnju društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu povratiti.

*Napisano između 23. avgusta i sredine septembra
1857, kao uvod za »Grundrisse der Kritik der
politischen Ökonomie«.*

(Preveo MOŠA PIJADE,
redaktor ZVONKO TKALEC)